

TEMPLELE MICIEI (III)*

Temple probabile

D. ALICU

1. Templul zeului Silvanus

Printre cele 18 altare dedicate lui Silvanus descoperite, cele mai multe întâmplător, la Micia se remarcă unul, lucrat rudimentar din care s-a păstrat partea superioară. Fragmentul pare să facă parte dintr-un pilastru, cu un „capitel” integrat, atipic, cu partea superioară decorată cu motive geometrice, cercuri și linii oblice, iar pe o parte, pe ceea ce ar trebui să fie coșul capitelului poartă următoarea inscripție:

Silvano Do-/mestico s[a]/-crum a(rgenti) p(ondere) X

Ceea ce în traducere înseamnă „lui *Silvanus Domesticus*, închinare zece libre de argint” (IDR, III/3, 131). Editorul corpusului de inscripții considera că dedicantul al cărui nume nu este precizat cu text (nu credem că din modestie ci pentru că prezentul pilastru făcea parte dintr-un ritm de dedicații unde numele respectiv era prezent și bine cunoscut de comunitate) oferă de fapt slujitorilor din sanctuar sau templu adică lăcașului de cult un dar de 10 libre de argint. Nu credem că poate fi vorba de un alt locaș de cult decât un templu al lui *Silvanus*.

Este greu de precizat unde anume se afla templul în *vicus*-ul militar sau în *pagus*. Din cele 18 epigrafe găsite la Micia și dedicată lui *Silvanus Domesticus* pentru patru se cunoaște locul de descoperire astfel o piesă a fost găsită în templul maurilor IDR (III/3, 118), a doua în poarta de est a amfiteatrului, probabil în poziție secundară (IDR, III/3, 128), a treia în interiorul castrului, în apropierea lacului de sud a fortificației, (IDR, III/3, 120) și ultima la circa 200 m est de

---

* *Templele Miciei (I)*, Actele colocviului *Micia pagus Daciae*, Deva, 2000.

Templele Miciei (II), Volum omagial N. Gudea, Cluj-Napoca, 2000.

castru (IDR, III/3, 125), într-o zonă unde au mai apărut inscripții votive ¹ și unde este posibil să fi existat o *area sacra* a *vicus*-ului. Nici una dintre aceste descoperiri nu este în măsură să localizeze templul lui *Sivanus*. Sunt însă câteva elemente care ne fac să credem că acest templu putea fi undeva în zona comercială a așezării, probabil în apropierea portului. Această ipoteză se bazează pe o asociere unică în Dacia între *Silvanus* și *Mercurius* atestată de două epigrafe găsite în secolul al XIX-lea (fig. 13,14). Ineditul situației a fost evident remarcat și explicat de cei care s-au ocupat mai mult sau mai puțin profund de acest aspect. S-a considerat că răspândirea cultului acestei străvechi divinități italice, numai în Dacia Superior s-a făcut doar prin filieră dalmato-panonică².

Asocierea *Silvanus-Mercurius* numai la Micia sugerează și o influență africană în propagarea cultului. *Silvanus* se pare că a ajuns în Africa din provinciile danubiene cu trupe din respectivele provincii³.

În nordul Africii divinitatea a primit o „culoare „locală ca și *Mercurius* de altfel cu care se asociază îndeosebi regiunile unde se cultivă măslini și se produce uleiul de măsline fiecare din cele două divinități având un rol în protecția culturilor și comercializarea produselor⁴.

În Africa se produce la un moment dat un fenomen de fuziune între cei doi zei, fapt care încă nu a fost documentat la Micia. Chiar dacă în acest fenomen nu s-a întâmplat în Dacia, M. Bărbulescu consideră că influența africană în asocierea celor doi zei este clară⁵. Desigur această situație se datorează la Micia prezenței militare africane și probabil nu întâmplător în templul zeilor mauri a fost așezat un altar pentru *Silvanus*.

Pe de alta parte Micia este a doua așezare în Dacia după Apulum în ce privește inscripțiile dedicate lui *Silvanus* și prima în ce privește inscripțiile pentru *Mercurius*, care apare de *Silvanus* în două epigrafe și sigur în alte două inscripții (IDR, III/3, 109, 110). Atât asocierea *Silvanus Mercurius* cât și prezența importantă a lui *Mercurius* la Micia în comparație cu alte așezări din Dacia

¹ L. Mărgitan, V. Vasilier, în *Apulum*, 7/1, 1968, p.424 sqq

² I. Toth, în *Acta Clasica Universitatis Scientiarum Debrecensis*, 3, 1967, p.77 sqq; L. Balla, I. Toth, în *Acta Clasica Universitatis Scientiarum Debrecensis*, 4, 1967, p.77-78; = *Studia Dacia*, Debrecen, 2000, p.26-27; A. Rusu, în *Sargeția*, 10, 1973, p. 400.

³ M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 345.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 346

⁵ M. Bărbulescu, în *Interferențe*, p.140; idem, în *L'Africa romana*, 10, 3, 1992, p. 1338.

trebuie pusă în legătură cu întreaga activitate comercială care exista aici datorită traficului pe Mureș și probabil a prezenței acelei *statio partorii* care controla în bună măsură activitatea comercială ⁶.

Desigur existența unui templu dedicat lui *Silvanus* la Micia rămâne incertă el nefiind atestat nici arheologic nici epigrafic ci doar sugerat. În Dacia divinitatea campestră era adorată mai degrabă în mici capele ⁷ decât în temple sau în templele altor divinități, ca de exemplu templul zeului *Liber Pater* de la Ulpia Traiana ⁸ sau a lui *Aesculapius* și *Hygia* la *Lambese* ⁹. Tot la Ulpia Traiana unde sunt relativ numeroase reprezentările lui *Silvanus* ar fi putut exista un templu dedicat numai divinității respectiv clădirea EM, 19 în care s-a găsit un interesant relief al lui *Silvanus* însoțit de 9 acolite¹⁰. Monumentul de la Sarmisegetuza nu este singular, în Italia și provinciile Imperiului fiind atestate temple a lui *Silvanus* ¹¹.

2. Templul lui Hercules

O informație epigrafică indirectă este în măsură să permită presupunerea existenței unui templu al lui Hercules la Micia ¹². Inscripția, văzută și copiată de A. Fodor în sec. XIX-lea, astăzi pierdută este următoarea:

[H]erc(uli) Aug(usto) / sacr(um) / Lucil(ius) Felix / et Dom(itius) Hercu- / lanus magist(ri) cultorum / Hercul(is) d(onum) d(ederunt) (IDR, III/3,73)

Cei doi liberi Lucilius Felix și Domitius Herculanus ¹³ închină altarul lui *Hercules Augustus* în calitate de *magist(ri) cultorum Hercul(is)* deci conducători ai unei asociații sau colegiu de adoratori ai lui *Hercules*. Acești adoratori, conduși de doi liberi, ceea ce ar putea însemna că majoritatea erau sclavi și liberi,

⁶ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 1336. L. Balla, I. Toth, *op. cit.*, p. 27.

⁷ M. Bărbulescu, *Culte*, p. 121.

⁸ A. Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia* (I), Cluj-Napoca, 2000, p.56.

⁹ M. Benabou, *op. cit.*, p. 345

¹⁰ I. Piso, A. Rusu, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 155-158.

¹¹ *CIL*, XI, 8079, *CIL*, V, 5119; H. Jouffroy, *op. cit.*, p. 77, 357, 367.

¹² A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 148-149.

¹³ D. Tudor nu îi cuprinde în lista sa din *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 187-199; M. Bărbulescu remarcă faptul că deși în inscripție nu este precizată starea socială a celor doi „ei pot fi considerați liberi că au două nume, iar cele două *cognomina* Felix și Herculanus sunt frecvente în lumea sclavilor și libeților”, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 230.

trebuie să fi avut fără îndoială un sediu al colegiului, o *schola* și un loc de exercitare a cultului deci un *aedes* sau un *templu*.

Informația din inscripția de la Micia este interesantă pentru că certifică prezența încă o dată în Dacia a unor asociații cu caracter religios ¹⁴. De aceeași natură era probabil și colegiul de Hercliani de la Ampelum a căruia semnificație a făcut subiectul mai multor studii ¹⁵.

Mommsen susține că Hercliani sau Herculiani formau un colegiu de bărbați, iar *cervae* un colegiu de femei ¹⁶, D.Tudor și A.Bodor le conferă celor două colegii caracterul religios și le pun în legătură cu cultul lui *Liber* și *Libera*, divinitățile care apar în epigrafă ¹⁷, iar M.Bărbulescu consideră că Herculianii, sunt membrii unui colegiu religios bărbătesc, care nu era străin de *Hercules* și cultul său ¹⁸.

Asociațiile de adoratori erau relativ frecvente atât pentru divinități greco-romane cât și pentru cele orientale ¹⁹, și uneori ele sunt puse în legătură cu existența unor temple ale divinităților respective în localitățile unde-și desfășurau activitatea organizațiile de adoratori.

Templele lui *Hercules* în Dacia trebuie să fi fost mult mai numeroase decât lasă să se înțeleagă evidența arheologică sau mărturiile indirecte, epigrafice ori sculpturale.

La Cioroiul Nou (jud.Dolj) o clădire cercetată în anii 1960-1961 a fost

¹⁴ Într-o inscripție descoperită la Ulpia Traiana Sarmisegetuza, dedicată lui deus Aeternus, Junona și îngerilor apare termenul de *colitores* = *Cultores* care este pus în legătură cu o asociație de cult sub tutela celor trei divinități (IDR, III/2, 190); S.Sanie, *CultOr*, p.151; în *Apulum*, 9, 1971, p. 539). La Apulum o inscripție amintește pe Cultores Iovis (IDR, III/3, 311).

¹⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 230 nota 96; IDR, III/3, 319.

¹⁶ *CIL*, III, 1303.

¹⁷ D. Tudor, *op. cit.*, p.156 ; A. Bodor în *Dacia*, 7, 1963, p. 277

¹⁸ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p.231

¹⁹ La Aquileia este atestat un *collegium incrementorum cultorum Minervae*, C. Zaccaria în *Römische Inschriften-Neufunde Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb*, Bern, 1995, p. 291-307; alte colegii pentru *Venus*, *Diana*, *Nemesis*, *Jupiter*, *Marte*, sunt analizate de M. Jaczynowska, *Les collegia inveniunt et leurs liaisons avec les cultes religieux au temps de Haut-Empire romain*, în *Acta Universitates M Copernici*, Historia, 4, Torun, 1968, p. 23-44 (lucrarea nu ne-a fost accesibilă); la Puteoli *Cultores Iovis Heliopolitani* închină o inscripție împăratului Traian, *CIL*, X, 1934; S. Sanie, *CultOr*, p. 93; iar în Africa sunt menționați *Cultores dei Iarchiboli*, S. Sanie, *CultOr*, p. 151.

considerată drept templu al lui *Hercules*²⁰ fără a se găsi în interiorul ei nimic care să justifice această apreciere ci doar în imediata apropiere. Este vorba de o inscripție dedicată lui *Hercules* de M. Opellius Maximus decurion în municipiul Montana din Moesia Inferior²¹ și un relief de marmură descoperit în anul 1938 la 10 m est de templu, aflat azi în muzeul din Craiova, reprezentându-l pe *Hercules* nud sugrumând leul din Nemea²².

Un edificiu (EM,18) cercetat la Ulpia Traiana între anii 1976-1978, la nord de incinta fortificată a orașului, cunoscut în literatura de specialitate ca „Templu consacrat mai multor divinități”, „Templul mare” sau „clădirea EM 18”²³ poate fi atribuit lui *Hercules*.

Nivelul de călcare în templu nu a fost identificat cu excepția intrării, terenul fiind răscolit de lucrările agricole, de utilizarea clădirii ca și carieră de piatră și de nivelarea terenului cu utilaje grele în anii '60 pentru introducerea sa în circuitul agricol.

Umplutura din curte și pronaos este străbătută de canale săpate până la nivelul ferm al solului antic. Pereții canalelor sunt construiți dintr-un rând sau două de piatră de râu, fără liant și din fragmente arhitectonice sau sculpturale din marmură. Canalele pentru drenajul apei de ploaie care băltea între zidurile masive ale templului au fost ridicate într-o etapă târzie, când edificiul era complet ruinat. Templul a fost edificat probabil la sfârșitul secolului al II-lea sau mai târziu după războaiele marcomanice.

În timpul săpăturilor au fost descoperite trei altare fragmentare dedicate lui *Hercules*, *Diana* și *Juno*²⁴ și fragmente de statui în mărime naturale ale *Diane*i și ale lui *Hercules*²⁵. Altarele dedicate lui *Hercules* și zeiței *Diana* au fost găsite în pereții canalelor târzii sparte și utilizate ca material de construcție. Tot în

²⁰ D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, 6, 1967, p. 593-606; D. Tudor, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1956, p. 109-115; Idem, *Or*¹, p. 214; IDR, II, p. 81; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 231; A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 100-102.

²¹ C.S. Nicolaescu Plopșor în *RevMuz*, 2, 1965, p. 203-207; C. Daicoviciu, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 654-655; D. Tudor, în *Latomus*, 25, 1966, p. 847-854; I.I. Russu, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 93; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 176; IDR, II, 142.

²² M. Bărbulescu, *op.cit.*, p.181.

²³ H. Daicoviciu și colab., în *Sargeția*, 14, 1979, p.146-149; H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, 18, 1981, p.83-84; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p. 114-119.

²⁴ I. Piso, în *AIIA*, Cluj, 21, 1978, p. 279-281; IDR, III/2, 197, 221.

²⁵ *Figured Monuments*, nr. 24, 40.

canal ca bază de perete s-a găsit și partea inferioară a statuii în mărime naturală a Dianei. Piciorul statuii colosale al lui *Hercules* a fost găsit în apropierea celei, în startul de cultură. Piese care amintesc de *Juno*, un altar și probabil un cap feminin aparținând unei statui de marmură au fost aflate în molozul utilizat ca umplutură. Din acest motiv respectivele piese nu le luăm în considerare ele fiind aduse în antichitate și folosite ca umplutură. În aceeași situație puteau fi și fragmentele aflate în legătură cu cultul Dianei, divinitate care se pare că avea un templu la Ulpia Traiana (vezi mai jos). Singurul element cert, găsit în stratul de cultură inferior, în dărâmătura templului, este fragmentul de statuie respectiv piciorul lui *Hercules*. Acesta împreună cu inscripția, probabil bază de statuie sunt principalele argumente în a considera edificiul EM 18 de la Ulpia Traiana un templu al lui *Hercules*. Inscripția este dedicată lui *Hercules Augustus de Sextus Attius*, probabil Sextus Attius Secundus, patron al colegilor fabrilor²⁶. Același personaj se pare că a dedicat și altarul Dianei ceea ce ar sugera, ca și dimensiunile identice ale celor două altare 130/75m., proveniența lor din același edificiu.

Alte temple identificate pe teren dedicate lui *Hercules* par să fi fost la Potaissa unde s-au găsit două capete de statui în același loc²⁷ și la Herculane²⁸.

Cultul lui *Hercules* în Dacia pare să prindă o importanță deosebită spre sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor, când împărați cum ar fi Commodus, Septimius Severus și Caracalla s-au identificat cu divinitatea i-au restaurat sau ridicat temple²⁹. Cultul lui *Hercules* în timpul lui Septimius Severus devine de importanță imperială acest împărat avându-i protectori pe *Hercules* și *Liber* din orașul său natal Leptis Magna³⁰, J.Fitz, într-un foarte consistent studiu privind sanctuarele lui *Hercules* din Pannonia remarcă faptul că cele mai multe monumente descoperite până acum acolo sunt în legătură cu un cult oficial legat de cel al împăratului, acesta manifestându-se în sanctuare mai degrabă

²⁶ IDR, III/2, 105

²⁷ M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 14, 1977, p.185, nr.57-58; idem, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 231.

²⁸ A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 148 ; IDR, III/1, 57-68 ; D. Tudor, *OTSAR*, p. 24-29.

²⁹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 231.

³⁰ A. Calderini, J. Severi, *La crisi dell Impero nel III-secolo*, Bologna, 1949, p. 391.

decât cel al populației³¹. Punctul culminat este atins în timpul Severilor, mai ales către 202, când Septimius Severus vizitează Pannonia și începe o activitate edilitară susținută³², perioada în care sunt reconstruite sau edificate o serie de sanctuare ale lui *Hercules*, atât în Pannonia cât și în provinciile învecinate³³.

În această viziune, pe care o considerăm reală, în Pannonia probabil toate inscripțiile dedicate lui *Hercules Augustus* sunt din vremea Severilor sau mai târziu³⁴.

În Dacia predomină inscripțiile în care divinitatea are epitetul *Invictus*, epitet datorită căruia o serie de cercetători l-au identificat pe *Hercules Invictus* cu o divinitate autohtonă dacică, zeu al sănătății³⁵.

Epitetul de *Augustus* este mai rar și apare pe trei inscripții de la Apulum³⁶, o piesă la Herculane³⁷, o piesă la Sarmisegetuza³⁸ și cea de la Micia³⁹. Dintre acestea doar două pot fi datate și anume inscripția de la Herculane al cărei text cunoscut doar dintr-o copie nu este sigur, fiind plin de lacune și erori, după cum tot atât de bine ar putea fi un fals și care ar fi din anul 157 d.Ch. și cea descoperită la Apulum care datează din perioada în care guvernator al Daciei P. Helvius Pertinax, deci 178-180⁴⁰.

Inscripția de la Ulpia Traiana prin contextul în care a fost descoperită datează de asemenea de la sfârșitul secolului al II-lea sau începutul celui următor.

Studiul capitelor din edificiul EM 18 considerat de noi templul lui *Hercules*, denotă faptul că templul a fost ridicat în timpul Severilor⁴¹ fapt care confirmă evidența arheologică și datează și inscripția în aceeași perioadă.

³¹ J. Fitz, *Sanctuaire d' Hercule en Pannonie*, în *Hommages à Albert Grenier*, 2, 1962 (collection Latomus, 58), p.623,637 (vezi și J. Fitz, *Culte D'Hercule dans les régions eravisques*, în *István Király Múzeum Közleményei*, A-4, 1957, p. 17-29).

³² J. Fitz, în *Acta Arch Hung*, 11, 1959, p. 237-263.

³³ R. Egger, *Frühchristliche Kirkenbauten im Sudlichen Noricum*, Viena, 1916, p. 6; J. Brunšmid, în *Vjesnik Hrvatskog Archeološkog Društva*, 4, 1899-1900,p.21-42 ; E.B. Thomas, în *AE*, 79, 1952, p. 111-112, J. Fitz, în *Hommages à Albert Grenier*, 2, 1962,p.623-638.

³⁴ J. Fitz, *op. cit.*,p.633.

³⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*,p.232 cu bibliografia și discuția problemei.

³⁶ IDR, III/5, 93, 94, 95.

³⁷ IDR, III/1, 60.

³⁸ IDR, III/2, 221.

³⁹ IDR, III/3, 73.

⁴⁰ IDR, III/5, 94; I. Piso, *Fasti*, I, p. 117-130.

⁴¹ Informație E. Bota.

Din aceste date relativ sumare putem considera că și în Dacia inscripțiile în care Hercules are epitetul de Augustus sunt databile la sfârșitul secolului al II-lea, începând cu perioada lui Commodus și în secolul al III-lea, reflectând o abordare oficială a cultului. Aceasta ar fi și explicația pentru dimensiunile cu adevărat impresionante ale templului din capitala Daciei Romane și, de ce nu, a organizării într-o asociație a donatorilor lui Hercules de la Micia sau Ampelum.

În această idee, dacă la Micia a existat un templu al lui Hercules, acesta a fost construit în timpul lui Septimius Severus când activitatea edilitară din localitate este ferventă și cultul lui Hercules este declarat oficial.

3. Templul zeiței Nemesis

Prezența unui amfiteatru, cercetat arheologic, precum și descoperirea unui relief cu inscripție dedicat zeiței *Nemesis*⁴² sunt deocamdată singurele argumente care pledează pentru existența unui templu al acestei divinități undeva în vicus-ul militar, probabil lângă amfiteatru⁴³.

În Dacia sunt cunoscute șapte temple închinatze zeiței *Nemesis*, dintre care două au fost investigate arheologic, trei sunt atestate epigrafic și două, printre care și cel de la Micia, sunt probabile.

Cel mai vechi templu din Dacia este cel de la Ulpia Traiana, construit la est de amfiteatru, în imediata apropiere a porții principale la sud de aceasta. În prima fază templul era orientat est-vest cu intrarea spre est. Această primă fază este contemporană cu amfiteatrul de lemn, a fost construit și a dispărut odată cu acesta⁴⁴. În faza a doua a clădirii orientarea construcției se schimbă și se ridică de fapt un alt edificiu. El constă dintr-o incintă dreptunghiulară orientată nord-sud, cu intrarea spre nord, spre orașul roman; în interior avea o *cella* înălțată, precedată de un pronaos⁴⁵. Această fază este contemporană cu începuturile amfiteatrului de piatră deci din timpul lui Antoninus Pius. În secolul al III-lea clădirea este amplificată prin extinderea incintei spre est și adăugarea a două încăperi în partea de sud est și a unei anexe de mari dimensiuni la nord.

⁴² IDR, III/3,114.

⁴³ A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 151.

⁴⁴ D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmisegetuza. Amfiteatrul I*, Cluj-Napoca, 1997, p. 100-102 ; A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁵ G. Szinte, în *HTRTE*, 8, 1893-1896, p. 35-37; D. Alicu, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 173-177 ; H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 63-64.

O inscripție văzută în secolul al XVII-lea la Marga⁴⁶ și care provine fără îndoială de la Ulpia Traiana⁴⁷ consfințește construirea templului zeiței *Nemesis* de către Aelius Diogenes și Silia Valeria pentru colegiul utricularilor. Inscripția se referă probabil la faza a II-a a templului. Același colegiu consacră o inscripție zeiței *Nemesis-Adrastaea* la Călugăreni (jud. Mureș), fapt care îi permite lui M. Macrea să o considere pe *Nemesis* divinitatea protectoare a acestui colegiu⁴⁸.

La Porolisum un templu al zeiței *Nemesis* a fost amenajat într-una din încăperile de subtribună a amfiteatrului. Identificarea s-a făcut ca urmare a descoperirii în interiorul încăperii a unui altar dedicat zeiței de un centurion din Numerus Palmyrenorum⁴⁹. Nu excludem posibilitatea ca la Porolisum să existe un adevărat templu al lui *Nemesis* undeva în amfiteatru, iar încăperea de sub cavea să fie doar o simplă capelă.

La Apulum, a doua așezare din Dacia după Ulpia Traiana în ce privește numărul monumentelor dedicate *Nemesei*⁵⁰, funcționa un templu în *pretorium-ul* refăcut de un ofițer din statul major (*beneficiarius*) Terentius Marcianus⁵¹.

O situație asemănătoare cu cea de la Micia trebuie să fi fost la Cășei și Sucidava. De la Cășei provin șase altare dedicate zeiței *Nemesis* de către militari⁵². Templul zeiței *Nemesis* trebuie să fi fost construit în vicus-ul militar dezvoltat lângă castru unde probabil, ca și la Micia, a existat și un amfiteatru.

La Sucidava singurul templu atestat epigrafic este închinat zeiței *Nemesis*.

⁴⁶ IDR, III/1, 272.

⁴⁷ D. Alicu, *op. cit.*, p. 177; E. Girard-Bouley, în *Les jeux et la romanisation des provinces Balkaniques et Danubiennes de 2ème s.av. JC au, 3ème, ap.JC*, thèse pour obtenir le grade de Docteur d'Etat, 1998, II, 14.

⁴⁸ IDR, III/4, 215; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 157 (confundă locul de descoperire cu Brâncovenesti); M. Bărbulescu, în *Culte*, p.158.

⁴⁹ J. Bajusz, în *ActaMP*, 16,1992,p.149; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p.58-61.

⁵⁰ E. Zefleanu, în *Anuarul liceului Mihai Viteazu din Alba Iulia pe anii școlari 1934-1936*, p.13-16; B. Kuzinszky, în *AÉ*, 18,1898,p.387; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, I, Cluj, 1930,p.303-305; C. Băluță, în *Apulum*, 14,1976,p.143-145; R. Ciobanu, în *Apulum*, 25,1989,p.275-281; CIL, III, 1124, 1125, 1126, 14474; IDR, III/5, 25=CIL, III, 14474; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei Romane*, Cluj-Napoca, 1985,p.115, 157; A. Csemi, în, *ATÉ*, 9,1897,p.42-43,45-46.

⁵¹ CIL, III, 825,826,827; I.I. Rusu, în *ActMuz*, 1956, p.118-131; C. Daicoviciu, în *ActaMn*, 3,1966,p.164-167.

⁵² CIL, III, 825; D. Isac, în *Forschungen und Berichte zur vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 49,1994,p.212,n.3,6.

Un fragment de inscripție descoperit în 1973 în ruinele cetății, folosit ca material de construcție amintește de un Tiberius ? Probabil un „curialis” al Sucidavei care întreprinde o lucrare la templul lui *Nemesis*⁵³. Din păcate nu se poate ști dacă acest Tiberius a construit sau restaurat edificiul. Secolului al III-lea ar putea fi placa de construcție a templului⁵⁴. Tot la Sucidava mai provine o epigrafă, care a suscitat numeroase luări de poziție în literatura de specialitate în ce privește datarea ei și care se referă la refacerea templului⁵⁵.

Un templu pentru *Nemesis* e existat probabil și la Potaissa, unde fără îndoială după sosirea legiunii a V-a Macedonica –a construit un amfiteatru și lângă el obișnuitul templu al *Nemesei*. Descoperirea unui altar dedicat dublei *Nemesis* la Vâlcele jud Cluj îi oferă posibilitatea lui M. Bărbulescu, care consideră că altarul provine din Potaissa să presupună un templu al divinității în municipiul roman⁵⁶. Părerea noastră este că piesa de la Vâlcele nu pare a fi migrată, ea a fost găsită nu într-o curte sau clădire ci în plin câmp, într-o zonă cu material arheologic roman în apropierea drumului Potaissa-Napoca. În aceeași zonă putea fi o capelă a zeiței sau dedicația provenea dintr-o villa⁵⁷.

Din analiza epigrafelor dedicate zeiței *Nemesis* rezultă că divinitatea era adorată mai ales de militari și în mediul militar⁵⁸. Cultul atinge apogeul în Dacia în secolul al III-lea, perioadă în care se refac templele divinității la Ulpia Traiana, Apulum, Samum (Cășei) și Sucidava și se amenajează carcera din amfiteatrul de la Porolissum.

Amenajarea unor capele pentru celebrarea cultului lui *Nemesis* în carcere din amfiteatru este destul de frecvent întâlnită. O situație asemănătoare cu cea de la Porolissum o întâlnim la Pola⁵⁹ și la Salona⁶⁰.

⁵³ D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p.40; Idem, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p.131, nr.14; *IDR*, II,197,

⁵⁴ D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p.40.

⁵⁵ GR. Florescu, în *SCIV*, 9,2,1958,p.337-342, cu toată bibliografia problemei; C. Daicoviciu, *AISC*, 4,1941-1943, p.291; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*,p.130-131.

⁵⁶ I. Mitofan, în *ActaMN*,17,1980,p.91-97; M. Bărbulescu, în *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p.162; D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmisegetuza. Amfiteatrul I*, Cluj-Napoca, 1997, p.45.

⁵⁷ A. Pescaru, D.Alicu, *op.cit.*,p.152.

⁵⁸ E. Girard-Bouley, *op.cit.*

⁵⁹ St. Mlakar, *Das Amphitheater in Pula*, Pula, 1980,p.18.

⁶⁰ E. Dyggve, *Recherches a Salona*, II, Copenhaga, 1933, p.102-107; E. Girard-Bouley, în *ActaMN*,26-30.I/1, p.107-111.

Cel mai vechi edificiu de cult al zeiței *Nemesis* este cel dintr-un mediu civil, e la Ulpia Traiana Sarmisegetuza, construit în directă legătură cu amfiteatrul încă de la începutul secolului al II-lea, refăcut și el de cel puțin două ori la mijlocul sec. II-lea și în sec. al III-lea p. Chr.

La Micia extinderea săpăturilor de la amfiteatru și din apropierea acestui monument va fi în măsură să clarifice prezența unui templu al divinității, într-un centru în care nu putea lipsi atât datorită existenței unui amfiteatru, cât și prezenței militare masive.

4. Templul zeițelor *Diana și Luna*

Cu prilejul unor săpături de nivelare a terenului la est de castrul roman, în partea stângă a unui canal de scurgere a apelor reziduale din termocentrală și la nord de calea ferată s-a găsit în anul 1971 un altar dedicat zeiței *Diana* de Tampus Rufinus, prefect al cohortei a II-a Commagenorum⁶¹. Lovită de lama excavatorului inscripția aflată la 30 cm. adâncime a fost deteriorată și interpretarea ei a suscitat discuții⁶². În citirea numelui prefectului și asocierea Dianei cu o altă divinitate, care în opinia lui L. Mărghitan putea fi Luna. În inscripție numele zeiței apare într-o formă „vulgară” - Deana care mai este întâlnit în Dacia la Mehadia⁶³, Alburus Maior⁶⁴ și Apulum⁶⁵.

Altarul masiv are în partea superioară o protuberanță cilindrică, care putea servi la fixarea unui alt obiect, eventual o statuie.

În zona în care s-a găsit inscripția, primul ei editor observă resturile unor ziduri de piatră și ruine pe o suprafață de circa 900m², ceea ce face posibilă „presupunerea că construcțiile din locul descoperirii altarului conferit *Diane* și *Lunei* să fi fost în antichitate un locaș de cult al acestor zeițe”⁶⁶.

Chiar dacă în Dacia cultul *Diane* era foarte răspândit, doar un singur templu pare să fi avut zeița și anume la Ulpia Traiana fapt de altfel discutabil⁶⁷.

⁶¹ L. Mărghitan, în *SCIV*, I, 25, 1974, p. 143-147; IDR, III/3, 63.

⁶² I.I. Rusu, în *Banatica*, 2, 1973, p. 104; L. Mărghitan, *op.cit.*, p. 145; Idem, *Fortificații dacice și romane. Sisteme de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978, p. 84.

⁶³ IDR, III/1, 78.

⁶⁴ IDR, III/3, 386.

⁶⁵ IDR, III/5, 59.

⁶⁶ L. Mărghitan, în *SCIV*, I, 25, 1974, p. 147.

⁶⁷ A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p. 144-146.

Raritatea edificiilor de cult închinat *Diane*i nu presupune bineînțeles excluderea prezenței unui astfel de monument la Micia, mai ales că alte două altare provenite din zonă sunt dedicate aceleiași divinități⁶⁸.

5. Templul zeului *Mithras*

Prezența unui *Mithraeum* la Micia a fost acreditată de I.I.Rusu pe baza unei inscripții dedicată lui *Sol Invictus* utilizată astăzi ca masă de altar în biserica din Șoimuș⁶⁹, inscripție care amintește activitatea idilitară a libertului P.Ael. Euphorus. S. Sanie identifică pe *Sol Invictus* pe *Ball* din Emesa și nu iranianul *Mithras*, prin urmare templul construit de P.Ael. Euphorus nu este un *mithraeum*, ci templul unei divinități siriene⁷⁰. Câțiva ani mai târziu L.Mărghitan și C.C.Petonescu analizează descoperirile mitriace de la Micia și ajung la concluzia că acolo trebuie să fi fost totuși un templu mitriac⁷¹. Ipoteza domniilor lor se bazează pe descoperirea întâmplătoare a unui fragment dintr-un relief de mari dimensiuni, care nu putea fi altceva decât o imagine de cult⁷² și nu doar un *ex voto*. De la Micia mai provin încă patru sculpturi, unele cu inscripție și un fragment de altar, toate în strânsă legătură cu cultul lui *Mithras*⁷³. Tot în legătură cu cultul lui *Mithras* este pus și un vas de ceramică cu două torți decorate cu șerpi aflat în Muzeul Național de Istorie al României⁷⁴. Din păcate pentru nici unul din monumentele mitriace de la Micia nu este cunoscut locul de descoperire și prin urmare nu poate fi efectuată o investigație arheologică pentru identificarea unui eventual templu.

⁶⁸ IDR,III/3,64,65.

⁶⁹ I.I. Rusu, în *Sargeția*, 5,1968,p.91; IDR,III/3,119.

⁷⁰ S. Sanie, în *Sargeția*, 11-12,1974-1975,p.331-332 = *CultOr*, p.124; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*,p.139.

⁷¹ L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.724.

⁷² Fragmentul păstrat în Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca are dimensiunile de 1/0,74/0,11m; Cumond, *MMM*, II, 187; Vermaseren *Cimrm*, II, 2018; L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.727 nr.14.

⁷³ IDR, III/3,113,113a; L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 727-729, nr.14-18.

⁷⁴ L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.729, nr.19. Referitor la utilizarea vaselor decorate cu șerpi în desfășurarea ceremoniilor religioase vezi și G. Popilian - Gh. Poenaru Bordea în *SCIV*, 24, 2, 1973,p.240-251; D. Alicu, în *Latomus*, 39, 3, 1980,p.717-725; V. Bolindeț, în *Ephem Nap*, 3, 1993, p.123-141.

Un templu al lui *Mithras* la Micia trebuie să fi existat, această divinitate fiind adorată începând cu secolul al III-lea, în aceeași măsură și de militari și civili. Este însă mai puțin probabil ca ruinele sale să se fi păstrat. Dacă s-ar respecta tradiția templul a fost săpat ori în malul înalt al Mureșului, ori în coastele dealurilor de la sud de așezare. Și într-un caz și în celălalt, șansele de ase păstra ceva din arhitectura templului sunt aproape nule datorită erodării naturale a solului și alunecărilor de teren.

În Dacia sunt cunoscute mai multe mithraea, atât în mediul civil cât și în așezări militare. Patru dintre temple au fost cercetate arheologic (Decea Romula, Slăveni, Ulpia Traiana), cinci sunt atestate epigrafic (Apulum-4, Doștat) și unul a existat probabil la Potaissa⁷⁵. Desigur numărul lor a putut fi mult mai important, deoarece cantitatea mare de monumente mithriace descoperite în Dacia în aproape fiecare așezare, denotă o puternică răspândire a acestui cult în provincie mai ales în secolul al III-lea. Probabil fiecare așezare avea cel puțin un mithraeum, iar Micia nu putea face excepție.

LES TEMPLES DE MICIA

Résumé

L'existence d'un temple dédié à *Silvanus* à Micia, en dépit du fait qu'on a découvert 18 autels, reste encore incerte, celui-ci n'étant attesté ni du point de vue archéologique, ni par des moyens épigraphiques, mais seulement suggérée. Le culte de Hercule en Dacie atteint son apogée au temps des Severus, surtout envers 202, quand Septimius Severus visite la Pannonie, en commençant une activité éditiltaire soutenue, période quand se sont reconstruits ou édifiés toute une série de sanctuaires de Hercule, même dans les provinces voisines. L'inscription de Micia, vue et copiée par A. Fodor pendant le XIX-e siècle (IDR, III3, 73), qui mentionne Lucilius Felix et Domitius Herculanus, dans leur qualité de *magistri cultorum Herculis*, doit être mise en liaison directe avec l'existence même à Micia d'un *aedes* ou d'un temple dédié à *Hercule Augustus*. La présence d'un amphithéâtre, recherché par la voie archéologique, et la découverte d'un

⁷⁵ A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p.78-84, 137-138, 156.

relief avec inscription dédiée à la déesse *Nemesis* à Micia, sont les seuls arguments qui plaident pour l'existence d'un temple de cette divinité, située dans le *vicus* militaire, probablement auprès de l'amphithéâtre. L'autel dédié à la déesse *Diana* par Tampus Rufinus, praefectus de la II-e cohorte Commagenorum, trouvé en 1971, et aussi deux autres autels trouvés à Micia et dédiés à la même divinité, font possible l'existence d'un temple dédié à la déesse *Diana* et *Luna*.

La présence d'un *Mithraeum* à Micia a été accrédité de I.I. Rusu se basant par une inscription dédié à *Sol Invictus*, à qui on ajoute encore quatre sculptures, quelques-unes avec des inscriptions, et un fragment d'autel liés au culte de *Mithras*. Dans ce contexte, étant connu le fait qu'en Dacie, on a recherché par voie archéologique plusieurs *mithraea*, à qui on ajoute le grand nombre de monuments mithriaques, ainsi étant possible que chaque établissement avait son propre *mithraeum*, Micia ne pouvait pas faire exception.